

Minimale representanten en NoC's: nadere beschouwingen

Willy Vandeweghe

Ad Welschen heeft de Nederlandse taalkunde verrijkt met een semantische karakterisering én een beredeneerde typologie van de negatief gebonden *of*-constructie (NoC), *formerly known as* 'balansconstructie'. In deel 1 van zijn proefschrift (Welschen 1999) stelt hij een typologie voor met vier basiscategorieën, om dan in het tweede deel het verbindende principe te identificeren als 'polaire contractie'.¹ Zelf ben ik met mijn onderzoek naar de semantiek van partikels als *al*, *nog* (*niet*), *niet meer* heel vaak aan het stoeien geweest in het domein van dualiteit en perspectiviteit, waar sequenties en polaire overgangen nooit ver uit beeld waren. Bij de varianten *nog maar* en *pas* was contractie, misschien veeleer scalair dan polair, een basisingrediënt van de semantiek. Logisch dat ik in Ad Welschens benadering van de NoC-betekenis nogal wat semantische concepten terugvond die eerder mijn pad gekruist hadden. Sequenties, polaire overgangen, modaliteit, kwantificatie, negatieve polariteit: het is er allemaal.

In de marge van mijn partikelonderzoek wijdde ik in 1981 een bijdrage aan de X-constituenten die binnen een negatief polaire uitdrukking op kunnen duiken in combinatie met de extreemheid-aanduidende partikelcluster *ook maar*. Ik karakteriseerde X als minimale representanten (MRs), de lexicalisatie van de notie 'allerkleinste hoeveelheid': "een waardetoekenning voor *x* die voorgesteld wordt als de geringst denkbare om de open propositie *p(x)* te vervullen" (1981: 29). Karakteristieke lexicalisaties zijn *VIN* (als in *geen – verroeren*), *SNARS* (als in *geen – van iets begrijpen*), *HAAR* (als in *geen – op iemands hoofd krenken*), *STRO* (als in *geen – verleggen*) enz.

Als (polaire) contractie het basisgegeven is in de semantiek van deze NoC, valt het niet te verbazen dat ter explicitering lexemen opduiken die aan inperking of contractie, zij het misschien veeleer scalair, hun bestaansreden ontleenen. Nu Ad Welschen (AW) de actieve neerlandistiek verlaat, leek me dat een goede aanleiding om het boek nog eens ter hand te nemen, en vanuit het perspectief van de MR-semantiek enkele aspecten van de taxonomie nog eens opnieuw te bekijken, met misschien een suggestie voor een kleine herziening.

1. *Schelen*₁ en *schelen*₂

Binnen de vier NoC-types onderscheidt AW twee hoofdtypen, het *categoriale* type I en het *sequentieële* type II. Een representatief voorbeeld van elk:

- (1) Er gaat geen dag voorbij of je komt haar tegen.
- (2) Hij was nog niet binnen of het begon te gieten.

(1) heeft de waarde van een universeel gekwantificeerde uitspraak ('*elke dag* kom je haar tegen'), met (2) geeft de spreker aan dat de afstand tussen twee standen van zaken binnen een sequentie minimaal is ('de bui barstte los *vrijwel tegelijkertijd* met het binnenkomen'). In plaats van twee standen van zaken te noemen in voor- en nazin, kan de taalgebruiker voor het sequentieële type II ook terugvallen op een onpersoonlijke constructie met een voorzin waarin een metapredikaat als *duren* of *schelen* de notie 'interval' of 'verschil' lexicaliseert. De

¹ Hiermee wordt bedoeld dat NoC's aangrijpen op de polaire zone van *q*, d.i. de periferie of grenswaarde van *p* naderend tot *q*. Het doel ervan is "om vanuit de waarde *p* (=–*q*) de afstand tot het polariteitspunt, de polaire transitie <–*q* => +*q*> te verkleinen, te minimaliseren of op te heffen" (Welschen 1999: 320).

grootte van het interval wordt geëxpliciteerd in het maatcomplement² waarin de beperking de weg effent voor de NoC:

- (3) Het duurde *niet lang* / (*nog*) *geen twee minuten* / *maar even* of het ding begon te sputteren.
- (4) Het scheelde *niet veel* / *geen HAAR* / *maar EEN HAAR* of ik was overboord geslagen.

Voor al het laatste type is vanuit het oogpunt van minimale representatie interessant omdat het werkwoord *schelen* – etymologisch verbonden met ‘verschil’ – een polysemie ontwikkeld heeft waarbij het een eveneens negatief-polaire gebruikswijze kent die etymologisch beter te verbinden is met een afleiding van ‘verschil’, nl. *onverschillig*. Voor de keuze van de MR bij dit *schelen*₂ wordt uit een totaal ander lexicaal vaatje getapt dan bij *schelen*₁:

- (5) Het kan me niet(s) schelen dat hij overboord is geslagen.
- (6) Het kan me *geen ZIER* / *geen (ene) MOER*³ / *geen BARST* schelen.

Daar kunnen we nog de ‘krachtiger’ polyfunctionele varianten aan toevoegen (soms uit de obscene sfeer) zoals *geen ZAK*, *geen BAL*, *geen DONDER*, *geen REET*, *geen FLIKKER*, *geen FLUIT*, *geen FUCK*, enz.⁴ Het is het type MR dat zich uitstekend leent tot combinatie met *ook maar*, een partikelcluster die het (laag-)scalair-perifere karakter extra expliciteert:

- (7) ... zonder dat het me *ook maar* een *MOER*, enz. kon schelen.

De MR die in (4) gebruikt wordt, is ondanks de lexicalisering nog perfect doorzichtig, aangezien *haar* al vanouds een indicator is van heel kleine afstand of breedte (vgl. *iemand op een HAAR na missen*). Opmerkelijk is wel dat de MR-lexicalisering bij *schelen*₁ en *schelen*₂ niet onderling verwisselbaar zijn:

- (8) *Het scheelde geen *ZIER*, *MOER*, *DONDER* enz. of ik was overboord geslagen. (vgl. 4)
- (9) *Het kan me geen *HAAR* schelen. (vgl. 6)

Een ander verschil tussen de twee negatief-polaire gebruikswijzen van *schelen* is dat bij het laatste wel een relatief-scalaire explicitering met *maar* mogelijk is, bij het eerste niet:

- (10) a. *Het kon me **maar** een *ZIER*, *MOER*, *DONDER* enz. schelen.
b. Het scheelde **maar** een *HAAR* of ...

Laten we gemakshalve de MRs bij *schelen*₂ MRs van het *ZIER*-type noemen, en bij *schelen*₁ van het *HAAR*-type.⁵ Zowel de lexicale voorkeur voor een MR gekozen om zijn breedte-dimensie (*HAAR*) als de mogelijkheid van laag-scalaire modificering (*maar*) hebben te maken met een fundamenteel gegeven van de NoC type II, door AW aldus verwoord: “Bij basistype

² Voor deze categorie: zie Vandeweghe (2004: 121-6).

³ *MOER* is koploper volgens een Google-bevraging op de zoekterm “geen – schelen”: 3.540 hits op 3 aug 05. *ZIER* gaf 224 hits, *BARST* 972.

⁴ Laatstgenoemde, ‘eigentijdse’, variant haalt in dezelfde Google-bevraging 743 hits, *geen BAL* is de absolute koploper met 1.110. Een zeer rijke inventaris van “minimaliseerders” geeft Hoeksema (2002).

⁵ Dit is een ad hoc benaming waarbij niet uit het oog mag worden verloren dat in andere contexten *HAAR* ook als *ZIER*-MR kan optreden: in combinatie met *krenken* (*haar* als minimaal lichaamsonderdeel), of met negatief polaire elementen als *geen – op mijn hoofd dat eraan denkt*. In die gevallen is de minimaliteit ontleend aan de algemene *kleinheid* van de bedoelde lichaamsbegroeiing, terwijl het bij *schelen*₁ gekozen is om zijn *breedte*-dimensie. Uitgerekend *ZIER* en *HAAR* zijn “het meest prominent door de eeuwen heen” (Hoeksema 2002: 128).

II ... is de tolerantie weliswaar gering tot miniem, maar in elk geval groter dan nul” (1999: 342).⁶ Duiden de *ZIER*-type MRs op afwezigheid van kwantiteit, met *geen* *zier* als synoniem voor ‘(helemaal) niets’, in *Het scheelde geen HAAR of ...* is er per definitie nog altijd ‘verschil’, ook al is dat verschil uiterst minimaal. Hetzelfde geldt voor het complement bij *duren* (zie vb. 3), en het is dezelfde eigenschap die de wonderlijke constructie met negatie helpt te verklaren:

- (11) a. Zij was het huis *nog niet* (*nog maar / amper / ...*) binnen of het begon te gieten.
- b. De baby had haar *nog niet* gezien (*nog maar* het topje van haar neus gezien) of hij begon al te lachen.

Een strikte lezing waarbij de bui begint vóór ‘zij’ binnen is, of de baby begint te lachen vóór ‘zij’ gezien wordt, zou absurd zijn en staat haaks op de semantiek van dit type constructies. De zin met *nog niet* moet hier dan ook iets ‘losser’ gelezen worden als ‘Zij was nog niet **goed** binnen of ...’, ‘De baby had haar nog niet **goed**, nog niet **helemaal** gezien of ...’, een retorische manier (hyperbool) om het uiterst korte interval tussen twee successieve gebeurtenissen aan te geven.

Wat de besproken MRs betreft, is de slotsom: staat bij het met *kunnen* gemodaliseerde *schelen*₂ de wending [NEG MR] gelijk met een letterlijk te interpreteren *niet* of *niets*, dan is dat bij *schelen*₁ niet het geval. Hoe klein ook, er is altijd een zeker verschil, ook als men toch door *niets* zou vervangen (*Het scheelde niets of ...*). Dit is het ‘opgerekte’ *niets*, dat in feite gebruikt wordt als graadaanduiding op een schaal die ook nog waarden als ‘minder dan niets’ toelaat.

2. Ultimatief of of polaire contractie?

Bekend is dat er behalve de NoC nog een andere asymmetrische *of*-constructie is, waar de volgorde evenmin als bij de NoC omkeerbaar is. Bij AW heet die de ‘ultimatieve *of*-constructie’ (UoC),⁷ en bekend zijn voorbeelden van het type

- (12) a. Sta stil of ik schiet.
- b. Geen beweging of ik schiet.

De voorzin geeft doorgaans een bevel of verbod, de nazin noemt – als een soort van ultimatum – wat er zal gebeuren als het ge- of verbod niet opgevolgd wordt.

AW zet de MR als laag-scalaire “overbruggingsmarge” (p. 93) in ter beslechting van de vraag naar typetoewijzing voor een constructie als

- (13) Hij mag nu geen enkel foutje meer maken of het is afgelopen (zin 18 p. 312).⁸

AW brengt de voorbeeldzin onder bij het “versneld-sanctionele” subtype IID, waarbij de *of*-zin de verwoording is van een bedreigend alternatief.⁹ Hij heeft dat pas gedaan na flink wat getwijfel, waarbij hij het subtype “lange tijd buiten de canonieke verzameling gehouden”

⁶ Dit fenomeen duidt AW aan als ‘contractieve tolerantie’, d.i. “de tolerantie *p* die geboden wordt om van de doeltoestand *q* te mogen afwijken” (p. 341).

⁷ Zelf spreek ik van ‘conditionele disjunctie’ (Vandeweghe 2004: 270).

⁸ De zin die model staat voor (13) is opgetekend uit de mond van een sportverslaggever die het over de tennisser Mats Wilander heeft: *Hij mag nu geen enkel foutje meer maken of het is gedaan met hem* (p. 90).

⁹ AW heeft 5 voorbeeldzinnen opgetekend die hij bij dit type IID onderbrengt.

heeft (p. 3). Deze twijfel was m.i. in elk geval voor de geciteerde voorbeeldzin volkomen terecht.¹⁰

Als hoofdargument om (13) tot de NoC te rekenen, haalt AW aan: “de toegestane marge ... daalt hier bijna tot nul” (p. 93), wat verzoenbaar is met de voor type II in het algemeen geldende omstandigheid dat “de afstandsmarges kunnen ... gereduceerd worden ... tot de kleinst mogelijke (*minimale*) grenswaarde” (p. 136), wat pragmatisch resulteert in intensivering. Toch blijven er vragen. Het klopt dat “geen enkel foutje” op deze intensiverende manier gelezen kan worden, in de geschikte context kan het overigens een *ook maar*-modificatie meekrijgen:

(14) Als hij nu *ook maar* één enkel foutje maakt, is het afgelopen.

Daarmee wordt echter meteen duidelijk dat het bij een MR-lezing gaat om een MR van het *ZIER*-type, en niet van het *HAAR*-type als bij *schelen* en *duren*. Zoals gezegd in paragraaf 1, passen de *ZIER*-type MR's niet in de semantiek van type II-NoC's, aangezien er bij die laatste geen sprake is van absolute ontkenning van kwantiteit, maar van uitdrukking van afstand of interval, hoe minimaal ook.

Onder de argumenten die AW zelf aangeeft om (13) aan de ultimatieve *of*-constructie (UoC) te koppelen is er de verwantschap met een deontisch-modale zin die prototypisch als voorzin optreedt in een ultimatieve *of*-constructie. Dergelijke zinnen bevatten een deontisch-modaal hulpwerkwoord (*moeten*, *niet mogen*) of een imperatief. Bij de UoC is de nazin aanvulbaar met *ANDERS*, signaal van semantische alternativiteit die de constructie als disjunctief stempelt. In een voorbeeldzin (p. 92, de nummers 46 en 46a bij AW):

(15) Doe je uiterste best / Je moet je uiterste best doen, of *ANDERS* is het afgelopen.

Deze inderdaad moeilijk te negeren verwantschap weegt volgens AW echter niet op tegen de argumenten die pro NoC-analyse pleiten. Het eerste is de negatieve binding van de nazin, wat inhoudt dat bij weglating van negatie de constructie ongrammaticaal wordt:

(16) *Hij mag nu nog een (enkel) foutje maken of het is afgelopen.

Zijn tweede argument berust op de specifieke semantiek waarbij de toegestane marge (door AW gelabeld als ‘perfectieve tolerantie’) tot bijna nul daalt. Zoals gezegd echter, zou bij een dergelijke interpretatie een MR van het *HAAR*-type moeten verschijnen.

Bovendien zijn er, zoals (17) laat zien, nog twee bijkomende observaties die de hypothese van negatieve binding en perfectieve tolerantie naderend tot nul op losse schroeven zetten:

- dezelfde *of*-zin kan volgen op een met de negatieve voorzin vrijwel gelijkbetekenende positief-polaire zin - contra negatieve binding (a)
- een constructie als (13) kan ook zonder MR, en dus zonder gedachte aan minimale marge (b)

(17) a. Hij moet nu (verder) een perfecte match spelen of het is afgelopen.
b. Hij mag zich nu niet meer vergissen of het is afgelopen.

¹⁰ Dat geldt bijna even zeker ook voor een andere zin van het vijftal, die wellicht niet bij het sequentiële type II maar bij het categoriale type I thuishoort: *Vorig jaar op Sail Amsterdam kon je je hand niet buiten boord houden of je was je vingers kwijt*. Die komt overeen met de ondubbelzinnig bij I ondergebrachte zin (3) uit de “*of*-ode” van AW: *Men kan haast geen krant openslaan of men vindt er weer een*.

Er is overigens nog een extra analogie met de prototypische UoC van toepassing, nl. de conversie met een ultimatieve *en*-constructie, waarbij de voorzin met imperatief door zijn converse vervangen wordt:

- (18) a. Sta stil **of** ik schiet.
b. Loop door **en** ik schiet.

Nemen we (19a) als vergelijkbaar met (13),¹¹ dan blijkt een vergelijkbare alternantie:

- (19) a. Geen foutje meer of het is afgelopen.
b. Nog één foutje en het is afgelopen.

Hoeveel argumenten er – althans naar mijn oordeel – ook zijn om zin (13) bij de UoC onder te brengen, het hoofdpunt van AW blijft gescoord: het is via asymmetrische disjuncties als de UoC en de - hier niet besproken - exceptieve *of*-constructie EoC (type *Hij zal doorgaan met drinken of de dokter moest het hem verbieden*) – dat men uitkomt op de “vloeiende overgang van disjunctie naar de pseudo-disjunctie van de NoC” (p. 95), een gegeven dat de traditionele analyse van NoC in termen van conditionaliteit naar de prullenmand verwijst. In evolutionaire termen gesteld zou (13) wel eens de ‘missing link’ kunnen zijn tussen de UoC en de NoC. Dat blijkt zodra we het ultimatieve constructietype in (13) een licht generaliserende ‘tik’ geven: dan komen we vanzelf terecht bij een ondubbelzinnige NoC die het midden lijkt te houden tussen het categoriale type I en het sequentiële type II:

- (20) a. Je mag hier (nog) geen klein fóutje maken, of het is (al) afgelopen.
b. Je hoeft hier (nog) maar een klein fóutje te maken, of het is (al) afgelopen.

3. Ter afronding

In dit stuk ter huldiging van Ad Welschen zijn een paar van zijn categorietoewijzingen kritisch tegen het licht gehouden. Belangrijk is echter dat hij het was die het kader leverde waarbinnen deze discussie überhaupt mogelijk is. Hem komt de verdienste toe voor de negatief gebonden *of*-constructie een valabele typologie ontworpen te hebben, “een belangrijke stap vooruit in het onderzoek” (Salverda 2000: 290), met velerlei nieuwe inzichten “van waarde voor de algemene linguïstische theorievorming” (Foolen 2001: 77). Voor de NoC en andere gevallen van asymmetrische disjunctie vormt Welschen (1999) “een standaard referentiewerk” (Smessaert 2002: 457).¹²

Wie zoiets tot stand gebracht heeft, kan met een gerust hart de deur achter zich dichttrekken.

¹¹ De vergelijkbaarheid is niet 100%, omdat een prototypische UoC aan een tweede persoon gericht is, terwijl (13) in de derde persoon staat.

¹² Ik dank Hans Smessaert voor enkele nuttige bibliografische referenties.

Bibliografie

- Foolen, Ad. 2001.
Recensie Ad Welschen (1999) in *TNTL* 117, 73-77.
- Hoeksema, Jack. 2002.
'Minimaliseerders in het Standaardnederlands'. In: *Tabu* 32, 105-174.
- Salverda, Reinier. 2000.
Recensie Ad Welschen (1999) in *Nederlandse Taalkunde* 5, 288-292.
- Smessaert, Hans. 2002. 'Modale dualiteit en negatief gebonden of-zinnen in het Nederlands.
Review [artikel n.a.v. Ad Welschen \(1999\)](#).' In: *Leuvense Bijdragen* 91, 427-58.
- Vandeweghe, Willy. 1981.
'Ook maar X'. In: *Studia Germanica Gandensia* oude reeks nr. 21 (1980-81), Gent: R.U.Gent, 15-56.
- Vandeweghe, Willy. 2004. [m.m.v. M. Devos en A. De Meersman]
Grammatica van de Nederlandse zin. Antwerpen / Apeldoorn: Garant. Derde, herziene druk.
- Welschen, Ad. 1999.
Duale syntaxis en polaire contractie. Negatief gebonden of-constructies in het Nederlands. Amsterdam: Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU.